

DONALD LOOSE

Techniek en doelmatigheid:
een kantiaans perspectief op een bemiddeling
tussen vrijheid en natuur

Een van de omschrijvingen van het lemma ‘techniek’ in van Dales Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal luidt als volgt: ‘de zinvolle toepassing van de mogelijkheden die de natuur biedt tot verwezenlijking van door de mens beoogde doelen’. Als verheldering volgt de uitspraak: ‘de techniek moet hulpmiddel blijven, niet als doel gesteld worden, wil ze blijven dienen tot de bevordering van de menselijke beschaving’. Zowel de definitie als de verklarende zin lijkt wel ontleend aan *De kritiek van het oordeelsvermogen*¹ van Immanuel Kant. Toch wordt Kant – en de Verlichting in het algemeen – veelal afgeschilderd als verantwoordelijk voor de ongelimiteerde suprematie van de mens ten aanzien van de natuur, dan wel omgekeerd als een onvruchtbaar moralisme dat zich buiten de reële uitdagingen van ons technisch vermogen ophoudt. In wat volgt wil ik beide kritieken weerspreken. Ik schets vanuit een kantiaans perspectief de betekenis van techniek in het spanningsveld van het natuurlijk determinisme (de ‘mechanica van de natuur’) en de vrijheid van de mens. We kunnen de techniek begrijpen als een terechte bemiddeling van natuur en vrijheid onder het normerend principe van morele wetmatigheid.

DE TECHNIEK VAN DE NATUUR; OVER
EXTERNE EN INTERNE DOELMATIGHEID

Kan de natuur een richtlijn bieden voor het technisch vermogen van de mens? Kant omschrijft techniek in de breed-

ste zin als een vorm van doelmatigheid. Doelmatigheid veronderstelt dat een bepaald begrip van iets als oorzaak functioneert voor de verwerkelijking ervan (B 320, B 350).² In de techniek van onze artefacten hanteren we dergelijke doelmatigheidsvoorstellingen ten aanzien van de natuurwetten. We beschouwen de deterministische causale wetten van de natuur (Kant noemt dat de ‘mechanica van de natuur’) als dienstig aan de doelen die we ons zelf bij de technische bruikbaarheid van de natuur voorstellen. We kunnen ons een waterval als krachtcentrale denken. Wijzelf bedenken dan een uiterlijke doelmatigheid (§ 63 en § 82)³ bij de mechanica van de natuur, als we spreken van de doelmatigheid van de natuur. Die is relatief omdat we het materiaal enkel als nuttig of bruikbaar denken voor andere entiteiten, en met name ook voor onszelf. Kant heeft als voorbeeld de aanslibbing bij riviermondingen, die tot landwinning leidt en tot nieuwe vruchtbare grond. We kunnen dat geen innerlijk doel van de natuur noemen omdat het voor de mensen nuttig is, want tegenover het nut voor bebouwing staat evenveel verlies voor vissen en schaaldieren. Daaraan kunnen we dan ook geen norm ontleen voor het technisch gebruik van de natuur.

Als biologische soort is de mens slechts een element in een groter natuurlijk geheel waarin hij evengoed als middel functioneert voor relatieve natuurdoelen van andere levende wezens (§ 82). Bovendien zijn allerlei causale verbanden tussen levende wezens zo relatief dat er geen objectieve, innerlijke doelmatigheid aan toe te schrijven is. Tenslotte heeft de mens de natuur dikwijls bevorderlijk gemaakt voor doeleinden die onverantwoord zijn. De rede van de mens kan de dingen van de natuur in overeenstemming brengen met zijn meest willekeurige invallen, waarvoor de natuur ze helemaal niet heeft voorbestemd en waarvoor ook de mens als natuurwezen niet als eindgebruiker is voorbestemd. Als we dus een beginsel voor het technisch gebruik van de natuur door de mens willen ontdekken dat dwingend is, dan lijkt het alsof we de natuur zelf moeten

kunnen opvatten als innerlijk doelmatig. De techniek van de natuur impliceert dan zelf, bij middel van haar mechanische wetmatigheden, een doelmatigheid waarop wij ons kunnen oriënteren.

Een dergelijke innerlijke doelmatigheid van de natuur betekent dat we ‘van de natuur’ moeten opvatten als een *genitivus subjectivus*, waarbij de natuur zelf technisch te werk gaat. Dat betekent dat ze dingen voortbrengt die door ons worden begrepen als voor haarzelf doelmatig. We kunnen het bestaan van sommige natuurlijke entiteiten, namelijk organismen, inderdaad niet louter mechanisch begrijpen noch verklaren. We begrijpen ze alleen als ze voor zichzelf tegelijk middel en doel zijn. Dat veronderstelt een begrip van de natuur waarbij er een causaliteit in het geding is die voor de natuur zelf doelmatigheid impliceert. Een boom regeneert niet alleen zichzelf als soort, waardoor hij de oorzaak is van zijn eigen effect – iets wat een mechanische klok niet kan –, maar hij brengt zichzelf ook voortdurend voort als individu en past zichzelf daarbij voortdurend aan de uiterlijke omstandigheden aan. Alle delen zijn hier onderling zo op elkaar afgestemd dat ze elkaar wederzijds in stand houden en intrinsiek voor elkaar onderling als doel en middel functioneren (§ 65-66). Dat geldt ook voor de boom en zijn biotoop. Het metabolisme van het organisch leven geeft aan de materie in zichzelf een voortdurend nieuwe vorm en zo ook aan zichzelf als een levend wezen. Dat is iets anders dan de energiebron in een motor, waarbij beide elementen zichzelf blijven. Zo opgevat – als natuurwezen – is ook de mens slechts een element in de middel-doelverhoudingen van ‘de techniek van de natuur’ en kan hij zich dus geenszins opvatten als heer en meester van de natuur. Zo is de natuur hem ook niet louter als middel voor zijn eigen uiterlijke en relatieve technische doelmatigheid dienstig en nuttig. Zo gaat de mens juist op in de wetmatigheid van de natuur.

Anderzijds begrijpt de mens zichzelf als het enige wezen van de natuur dat zelf in vrijheid doelen kan stel-

len. Hij is het enige natuurwezen waarvan we met zekerheid weten dat het als een *designer* van artefacten externe doelmatigheid aanwendt ten aanzien van de natuur voor zichzelf. Wij spreken uiteindelijk van doelmatigheid vanuit dit model. Alle doelmatigheid, waarbij een natuurlijk ding voor een ander ding als middel tot een doel dient, moet uiteindelijk opgevat worden als functionerend binnen de context van een geheel. De innerlijke doelmatigheid van de natuur betekent weliswaar dat alles in de natuur er tegelijk als middel en doel is, ook de mens, maar de mens begrijpt zichzelf anderzijds ook als het enige wezen dat in vrijheid doelen kan stellen. Die doelen kunnen dan niet begrepen worden als middelen voor andere natuurdoelen. Als elk middel verwijst naar een vervolgoed, dan vraagt de mens uiteindelijk wel naar een laatste doel, waar het uiteindelijk allemaal om te doen is. In die zin is de mens heer van de natuur. We zien onszelf als dat laatste doel van de natuur, omdat wij in vrijheid doelen kunnen en willen stellen. Die doelen zijn doelen in zichzelf.

Als de mens het enige wezen op aarde is dat verstand heeft en het vermogen zich naar eigen inzicht – en dus niet louter instinctief of door de mechanica van de natuur gedwongen – doelen te stellen, dan is de mens qua bestemming het *laatste doel* van de natuur. Het vervolg van die opmerking in § 83 is echter essentieel. De mens is dat enkel onder de voorwaarde dat hij het begrip en de wil heeft om die natuur en zichzelf op een doel te betrekken dat onafhankelijk van de natuur zichzelf genoeg is, dus *einddoel* of *doel in zichzelf* kan zijn.

LAATSTE DOEL EN EINDDOEL VAN DE NATUUR

De mogelijke invulling van de betekenis van de mens als uiteindelijke bestemming van de techniek van de natuur (en dus van zichzelf als het laatste doel van de natuur) kunnen we alleen afleiden van een doel dat doel in zichzelf is,

en niet weer als middel dient. Dat moet een doel zijn dat niet tot de natuur behoort, waar alles tegelijk middel en doel is. Het is een doel dat einddoel (*Endzweck*) is: doel in zichzelf. Alleen dat doel kan verantwoorden dat de mens zich dan ook als het unieke laatste doel (*letzte Zweck*) van de natuur begrijpt.

Hoe moeten we dat einddoel opvatten? Wanneer we de hele natuur nagaan, vinden we in haar als natuur geen enkel wezen dat aanspraak kan maken op de eer een einddoel te zijn (B 382). We kunnen omwille van de circulariteit van middel en doel in de natuur niet alleen geen enkel wezen aanwijzen dat als natuurwezen absoluut als einddoel van de organische verbanden kan worden beschouwd; we kunnen er zelfs louter van nature geen *laatste doel* van de natuur in aanwijzen. Ook de mens is voor de natuur slechts een element in een organische keten van middel-doelverbanden. De natuur heeft voor de mens als een van de vele diersoorten, wat haar vernietigende en scheppende kracht aangaat, geen enkele uitzondering gemaakt op de regel om alles aan haar mechanica, dus zonder doel te onderwerpen (B 384). Als we moeten constateren dat we het einddoel in de natuur niet kunnen vinden (§ 83, B 390), dan moeten we de mogelijke invulling van de mens als laatste doel van de natuur afleiden van een einddoel dat zelf niet tot de natuur behoort. Dat einddoel kan dan functioneren als een leidraad, die aan de natuur extern is, en waarop de mens de natuur buiten zichzelf en in zijn eigen natuurlijke aard oriënteert.

Nu kunnen we ons dit einddoel op twee wijzen denken. We kunnen de leidraad voor het laatste doel van de natuur, de mens, zo opvatten dat de natuur met haar eigen middelen dat einddoel, dat de mens zich zelf stelt, kan inwilligen en dus uit zichzelf voor de mens kan bewerken. In dit geval zou het einddoel voor de mens een natuurlijk laatste doel van zijn bestaan zijn. Dat zou het door de natuur verwerkelijkte geluk zijn: de natuurlijke bevrediging van alle behoeften van de mens. Het is voor Kant duidelijk dat dit

echter een illusie is. Het geluk is voor de mens geen voorstelling die op louter natuurlijke, instinctmatige wijze tot stand komt, maar een voorstelling van een door hemzelf gevormd idee. Hij wil die idee niet alleen zelf ontwerpen; hij doet dat ook op zo uiteenlopende manieren en verandert zo dikwijls van idee dat de natuur er onmogelijk aan tegemoet kan komen volgens vaste wetten. Bovendien zou de bevrediging door de natuur van zijn natuurlijke verlangens toch nooit het geluk inhouden voor de mens, want zijn geluk kan niet van dien aard zijn dat hij bij enig bezit of genot ophoudt te verlangen. En zoals we eerder hebben opgemerkt behandelt de natuur de mens als natuurwezen ook niet als haar bevoorrechte lieveling. Sterker nog, de natuurlijke aanleg van de mens is van dien aard dat hij voor zichzelf en voor zijn soort zelf vindingrijk allerlei plagen bedenkt boven op wat de natuur hem toch al aandoet, waarbij hij zoveel als hij maar kan aan de vernietiging van zijn eigen soort werkt. Wanneer we de techniek dus zouden willen opvatten als het middel ter verwerkelijking van ons louter natuurlijk beoogd geluk, dan zou dat een steeds wisselende en in principe niet te bevredigen wedloop naar een onbereikbare eindterm inhouden. Dat project zou bovendien niet ontsnappen aan de kwaadaardige vindingrijkheid van de mens om zichzelf en de menselijke soort zoveel als hij maar kan naar de vernietiging te werken.

We moeten ons dit einddoel dus eerder zo denken dat de natuur slechts op allerlei wijzen bruikbaar is en geschikt voor doelen die de mens zichzelf zelfstandig stelt en waartoe de natuur zich slechts als middel ter verwerkelijking leent. In dit geval is het laatste door de natuur zelf te verwerkelijken doel de cultuur (waaronder ons technisch kunnen). Laatste doel en einddoel vallen dan niet samen, maar het oordeel over de cultuur wordt geregeerd door een zelfstandig beginsel dat de mens zelf autonoom en in vrijheid als einddoel bepaalt. Dat kan niets anders zijn dan een doel dat zelf niet meer als middel kan worden begrepen. Uit de ethische analyses van Kant weten we dat alleen de

onschendbare waardigheid van de mens als mens, opgevat als nooit louter middel maar steeds ook als doel in zichzelf, daarvoor in aanmerking komt. Dat is onze noumenale – en dus niet natuurlijk gedetermineerde – vrijheid. We moeten het einddoel zelf bepalen.

TECHNIEK ALS MIDDEL

We moeten dus veeleer uitzoeken wat de natuur kan doen om de mens voor te bereiden op wat hij zelf moet doen om einddoel te zijn. Dat einddoel moeten we eerst methodologisch afzonderen van alle doelen die men alleen van de natuur kan verwachten (B 391). We houden dan alleen het formele vermogen in de mens over om zichzelf in vrijheid doelen te stellen. De mens zal dus de natuur in het algemeen als middel gebruiken in dienst van doelen die de vrijheid dienen. Het ontwikkelen van de bekwaamheid van een redelijk wezen om zichzelf naar believen doelen te stellen (en die dus in alle vrijheid te stellen) is cultuur. Ons technisch vermogen en onze vaardigheid behoren tot die culturele bekwaamheid. Dat zijn volgens Kant de voornaamste subjectieve voorwaarden voor de realisatie van willekeurige doelen, maar dit volstaat geenszins om de wil objectief en algemeen geldend in vrijheid te bepalen. Dat volstaat niet om haar in de bepaling en de keuze van de doelen te normeren volgens de beginselen van het einddoel: de autonome zelfbepaling van de mens zelf als doel in zichzelf.

De cultuur zal dus ook een cultuur van de plicht, van de discipline en de tucht moeten zijn die negatief bestaat in de bevrijding van de overheersing van de natuurlijke begeerten en drijfveren die ons juist de ware vrije keuze ontnemen en tot slaaf van onze natuurlijke behoeften maken. De ware vrije keuze kan niet door de aandriften van de natuur in ons of door haar technische verbeteringen worden bepaald. Het is andersom: de natuurlijke drijfveren en hun technische implicaties moeten worden afgestemd op

de autonome morele beginselen van zelfwetgeving. Ik mag mezelf, noch ieder ander, nooit alleen als middel opvatten maar moet hen steeds ook als een te respecteren doel in zichzelf beschouwen. De techniek zal dus uiteindelijk onder die morele normativiteit staan (B 392).⁴ Anders dan in de uitdrukking ‘laatste doel van de natuur’ waarbij dat doel nog door de natuur zelf wordt verwerkelijkt – *genitivus subjectivus* – gaat het in ‘het einddoel van de natuur’ om een *genitivus objectivus*: de mens bepaalt in vrijheid een einddoel voor de techniek van de natuur.

Techniek is als een element van de menselijke cultuur daarom altijd slechts – maar tegelijk wel degelijk ook – een middel dat bijdraagt aan de doelen die de mens zichzelf in vrijheid en verantwoordelijkheid stelt ten aanzien van de natuur en haar mechanische bruikbaarheid voor een in zichzelf moreel verantwoordbaar doel. De morele verantwoordelijkheid staat dus ook niet louter tegenover de natuurlijke determinismen in en buiten onszelf. We kunnen de mechanica van de natuur in haar geheel zien als technisch doelmatig en uiteindelijk als ten dienste van de vrijheid. Zo kunnen we ook de techniek zien als een bemiddeling voor de moraliteit. Maar het is niet de techniek als zodanig die er de moraliteit van garandeert.

DE CIRKEL VAN MIDDEL EN DOEL

Die normatieve visie op de middel-doelverhoudingen is echter intrinsiek problematisch. Relatieve doelen die altijd als middelen voor het einddoel dienen te worden opgevat, kunnen toch als einddoel gaan functioneren.⁵ ‘De prometheïsche aanmatiging’⁶ en ‘de roes van de totale autonomie’⁷ lijken evenwel niet de meest reële bedreiging te vormen, omdat ze alvast door de techniek zelf niet als het einddoel van de techniek worden voorgesteld. De techniek profileert zichzelf altijd als ten dienste van een verantwoordbaar doel. Het probleem is wellicht analoog aan Walter Benjamins analyses over het recht in *Een kritische*

*beschouwing van het geweld.*⁸ De middel-doelverhouding blijft namelijk in hoge mate circulair bepaald. We hebben geen helder inzicht in een volstrekt op zichzelf gedefinieerd einddoel.

Het probleem is dat ons perspectief op menswaardige doelen in zekere mate mede bepaald wordt door de beschikbare middelen. Nieuwe technieken genereren niet alleen nieuwe morele opgaven in de zin van nieuw te ontwerpen morele randvoorwaarden voor hun toepasbaarheid; ze bieden ook nieuwe perspectieven op moreel verantwoorbare mogelijke nieuwe doelstellingen. Als de gentechnologie ons middelen ter beschikking stelt voor de mogelijke eliminatie van erfelijk bepaalde natuurlijke gebreken, bieden die middelen meteen ook een perspectief voor een inwilligbare nieuwe kwaliteit van leven.

Walter Benjamin confronteert ons met dit probleem ten aanzien van het recht. We hanteren daar weliswaar een begrip als 'natuurrecht' dat als doel de aanwendbare middelen moet rechtvaardigen, maar bij nader toezien is onze idee van natuurrecht ook afhankelijk van ons positief, reeds gedecreteerd recht. Het positieve recht redeneert daarom omgekeerd en stelt dat alleen de terechte middelen ons uitzicht bieden op en verplichten tot te beogen doelen. Beide redeneringen cirkelen rond hetzelfde grondbeginsel van terechte middelen voor terechte doelen, maar juist de circulariteit van die redenering maakt dat ze elkaar altijd onderling bevestigen. De natuurrechtsredenering leidt tot een eindeloze casuïstiek en een rechtsontwikkeling in het positieve recht. Het positieve recht is andersom altijd gebaseerd op reeds gevestigde en erkende verantwoorbare doelen. Het positieve recht sanctioneert alle reeds veroverde rechtsmiddelen als middel voor een volgend haalbaar natuurrechtelijk doel.

Als we dat vertalen naar de techniek, dan betekent dat dat ons inzicht in het moreel verantwoorbare einddoel, waarvoor de techniek een middel is, uiteindelijk ook afhankelijk is van de progressie en verdere evolutie van reeds

moreel gesanctioneerde technieken, terwijl die technische progressie juist nieuwe morele opgaven stelt. De invoering van nieuwe revolutionaire technieken gebeurt tegen de achtergrond van reeds bestaande technieken die ooit begrepen konden worden als verantwoordbare doelen dienend, maar die nu in hun toepassing overschreden worden. De genetische manipulatie ter voorkoming van erfelijk overgedragen ziektepatronen leidt zo vanzelf tot de mogelijke selectie van bijvoorbeeld potentiële topsporters. Nieuwe technologieën confronteren ons daarom onontkoombaar met nieuwe morele verantwoordelijkheden. Ze creëren niet alleen nieuwe keuzeproblemen zoals in het geval dat een prenatale echoscopie een afwijking laat zien. Technologieën worden uiteindelijk ook veelal anders gebruikt dan oorspronkelijk door de ontwerper was bedoeld. Er treden onvoorziene gevolgen op van technologieën, ook al worden ze gebruikt met het doel waarvoor ze werden ontworpen.⁹ De middelen veranderen dus de doelen, evengoed als de doelen de middelen normeren.

TECHNIEK ALS BEMIDDELING TUSSEN NATUUR EN VRIJHEID?

Gaat de moraliteit dan geheel ten onder in de techniek? Kant wijst erop dat het menselijk gedrag niet gedetermineerd kan worden door zijn natuurlijke vermogens en ook niet zonder meer door zijn technisch vermogen om zich naar eigen goeddunken eender welk louter pragmatisch-technisch doel te stellen. De techniek kan een middel voor de vrijheid zijn, maar de techniek kan zelf niet bepalen wanneer ze dat is. We hebben dus altijd al een autonoom, niet louter door technisch vermogen – het middel – bepaald idee van de ware vrijheid en de menselijke waardigheid – het doel – nodig om dat te beoordelen. In die zin kunnen we niet zeggen dat de techniek als zodanig de morele opgave overneemt, noch dat technische oplossingen zelf morele beslissingen voor ons nemen. We beoordelen vanuit

een moreel beginsel de technieken die we eventueel verantwoordbaar achten. Dat we dat doen op basis van en binnen de context van beschikbare technieken betekent niet dat we dat doen op grond van die technieken alleen. Ook wanneer die technieken iedereen tot een bepaalde manier van handelen dwingen – trager rijden door verkeersdrempels –, dan handelt men weliswaar legaal en conform de morele verplichting, maar men is daarom nog niet zelf moreel gemotiveerd. Al is het technisch middel vanuit een moreel verantwoordbaar perspectief ontworpen, dit houdt toch het risico in dat alle morele verantwoordelijkheid wordt afgewimpeld op experts. We realiseren ons evenwel steeds meer dat de techniek mede bepalend is voor de morele opgaven waarvoor we zelf staan en waarvoor we uiteindelijk zelf verantwoordelijkheid dragen. De techniek blijft een middel en een bemiddeling tussen vrijheid en natuur en dus tussen ethiek en behoeftebevrediging.

Is het Kant gelukt die bemiddeling voor de mens op een geloofwaardige wijze te schetsen? Of moeten we zijn kijk op de suprematie van de mens over de natuur toch veroordelen? Of moeten we, omgekeerd, hem juist van moraliserende terughoudendheid ten aanzien van de techniek be-tichten? De crux is klaarblijkelijk de meerzinnigheid van de doelmatigheidsredenering.¹⁰ We hebben met een soort antinomie te maken: een tweevoudige hypothese waarvan beide varianten waar lijken, terwijl ze elkaar tegenspreken, en daardoor beide onzinnig lijken. Enerzijds lijkt het wel degelijk het geval dat de mens uiteindelijk alles vanuit een externe doelmatigheid bepaalt en de natuur beheerst, maar dat is tegelijk onzinnig want hij is slechts een speelbal van de natuur. Anderzijds lijkt de natuur zelf alles te determineren, maar dat is voor de mens even onzinnig want dan gaat hij op in de hem ontsnappende mechanica van de natuur.

Kant heeft in dit soort gevallen een klassieke uitweg. Als zodanig zijn beide uitspraken fout, maar ze zijn beide juist als je ze op het niveau begrijpt waar ze gelden. De eer-

ste stelling is juist, evenwel niet ten aanzien van de mens als louter natuurwezen; wel voor de mens als een wezen dat vanuit zijn noumenale vrijheid de middelen van de natuur en haar laatste middel, de cultuur en de techniek, begrijpt als dienstig voor zijn moreel genormeerde vrijheid. De tweede stelling is ook juist, maar de natuur regeert voor de mens niet louter als natuur, maar ook als middel in dienst van de techniek en de cultuur, die op hun beurt in dienst staan van de autonome vrijheid. De natuur is functioneel voor de mens, maar altijd in het perspectief van het moreel bepaalde einddoel. De mens is de titeldrager van heer van de natuur. Hij is dat niet als natuurwezen maar alleen als moreel zichzelf verplichtend wezen.

Als de techniek werkelijk een bemiddeling is tussen vrijheid en natuur, dan heeft ook de intentionele einddoelmatigheid iets circulaire, en andersom sluit de circulaire doelmatigheid van de natuur een finale intentionaliteit niet uit. Wat het eerste element van die dialectiek betreft heb ik laten zien dat de profilering van onze moreel beoogde doelen afhankelijk is van de middelen die de natuur biedt voor de menselijke cultuur. Bovendien stelt de nieuwe technologische beheersing van ons natuurlijk bestaan nieuwe morele opgaven. Zo is de morele opgave evengoed afhankelijk van de beschikbare technische middelen als dat beschikbare technologie ons tot nieuwe morele opgaven noopt. Het tweede element van de dialectiek hebben we herkend in het feit dat wij vanuit onze extern bepaalde technische doelmatigheidsoverwegingen de organische natuur niet anders kunnen opvatten dan als ook aan onszelf dienstbaar. Ze is dat door wat ze zelf als eigen laatste doel kan verwerkelijken ten bate van het einddoel dat we altijd zelf stellen en zijn. De mens is aldus in de natuur, maar niet als natuurwezen, het einddoel van de schepping.

BESLUIT

Het beeld van de Verlichting als schuldig aan de verabsolutering van de techniek en aan de verheerlijking van de mens als ongelimiteerde uitbuiters van de natuur of te rechte natuurlijke eindverbruikers van het gehele natuurlijk organisch bestel kunnen we bij Kant niet herkennen.¹¹ Theoretisch en wetenschappelijk gezien heeft de mens geen enkele grond en dus ook niet het recht zich als natuurwezen de heerser van de natuur te noemen. Hij is dat enkel als het wezen dat in vrijheid voor zichzelf doelen kan stellen. Hij is het dus als moreel wezen. In die zin kan hij de natuur technisch voor die doelen benutten.

Als we Kant niet kunnen verwijten de mens een vrijbrief te hebben verleend voor het uitbuiten van de natuurlijke middelen in dienst van louter technische, pragmatische doelen; moeten we hem dan niet eerder van het omgekeerde beschuldigen: een prekerig moralisme waardoor de mens juist uit zijn natuurlijke verankering wordt losgeweekt? Ik heb met de schets van de dialectiek van de middel-doelverwevenheid willen aantonen hoe de morele normering van de cultuur en de techniek juist ook op technische wijze een verwerkelijking van de vrijheid in de natuur mogelijk maakt. Kant wijst erop dat we als morele wezens een natuurwezen blijven, dat betekent dat we de natuur in onszelf en in de ander niet kunnen negeren. Maar de ander en onszelf moeten we steeds *ook* als doel op zich beschouwen en nooit alleen als middel. De techniek kan ons hierin dienstig zijn.

Het is ook de unieke plaats van de mens in de natuur die een mogelijke verwijzing naar een schepper openhoudt. Gegeven de aard van ons zowel technisch als moreel doelmatig denken, kunnen wij mensen de dingen van de wereld niet anders zien dan als onderling georiënteerd op een laatste doel dat uiteindelijk een einddoel in onszelf vindt. Dat betekent dat we niet bij de vraag kunnen blijven stilstaan waartoe de organische dingen van de wereld deze of gene

vorm hebben of in de natuur in deze of gene verhouding jegens elkaar geplaatst zijn. Die vraag moeten we ons weliswaar reeds als heuristisch interpretatiemodel voor het begrip – de wetenschap – van de organische eenheid van de natuur stellen. Maar als we onszelf ook als het einddoel waarvoor dergelijke dingen bestaan moeten opvatten, dan moeten we ons ook afvragen waartoe we er dan zelf zijn. Wiens doel dienen wij dan? We kunnen uiteindelijk niet meer vragen waartoe het einddoel van de natuur er is: het is er voor zichzelf want de waardigheid van de menselijke zelfverantwoordelijkheid is doel op zich dat niet weer er- gens toe dient.

Als moreel wezen staat de mens onder een wet die hij dient te gehoorzamen en waarvan hij niet zelf de natuurlijke wetgever is. De joods-christelijke religie verwoordt het aldus: hij is geschapen om Gods wil te doen en zo het hoogste goed te realiseren. De mens mag zich dus opvatten als de objectieve grond die voor een (absoluut) productief verstand als de doelloorzaak functioneert voor een met een bedoeling werkende (zelf moreel geïntendeerde) scheppende oorzaak (§ 84). De mens begrijpt zich als het einddoel van de schepping en hij moet zich daarom de gehele natuur als een schepping denken met een doel: de verwelijking van de ware vrijheid.

Alleen doen we dan geen uitspraak over de objectieve werkelijkheid. Dit is geen wetenschappelijk noodzakelijke stelling omtrent een *intelligent design* van de wereld. We worden hier geconfronteerd met de onontkoombare implicaties van onze eigen morele zelfverplichting. Wij kunnen de zin van ons bestaan in de wereld niet anders begrijpen dan als zelf opgenomen in een scheppingsverband. De mechanische, wetenschappelijke verklaring *hoe* de dingen geworden zijn moeten we maximaal willen opsporen, ook al doen wij dat voor organische wezens noodgedwongen ook vanuit een visie alsof er doelmatigheid in de functionaliteit steekt. Het antwoord op de vraag waartoe de dingen en wijzelf er zijn, is een ander verhaal. Dat voert ons buiten

de logica van de natuurwetmatigheden en de wetenschap. Maar wij mensen kunnen – naast de wetenschappelijke verklaring van ons bestaan – alleen zo zin geven aan dat bestaan.

NOTEN

- 1 I. Kant, *De kritiek van het oordeelsvermogen* (Amsterdam, Boom, 2009), p. 332-339.
- 2 Voor een bondige samenvatting van Kants beschouwingen over doelmatigheid in de *Kritiek van het oordeelsvermogen* zie: A.W. Wood, *Kant's Ethical Thought* (Cambridge University Press, Cambridge, 1999), p. 215-225; P. Guyer, 'Freedom and History', in: *Kant* (London, Routledge, 2006), p. 335-359.
- 3 De paragrafen verwijzen naar Kants *Kritiek van het oordeelsvermogen*.
- 4 Vergelijk I. Kant, *Einleitung zur Tugendlehre*, III (Akademie Ausgabe, VI), p. 385.
- 5 'De ondernemer zal de hoogste winst als enig criterium voor zijn handelen beschouwen; de politicus de consolidatie van de macht; de wetenschapper de resultaten van zijn ontdekkingen', *Caritas in Veritate*, § 71.
- 6 *Caritas in Veritate*, § 68.
- 7 *Caritas in Veritate*, § 70.
- 8 W. Benjamin, 'Zur Kritik der Gewalt', in: *Gesammelte Schriften*, Bd II.1 (Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1977), p. 179-203 (vertaald als 'Een kritische beschouwing van het geweld' in: *Maar een storm waait uit het paradijs. Filosofische Essays over taal en geschiedenis* (Nijmegen, SUN, 1996), p. 5-79).
- 9 Zie hierover P.-P. Verbeek, 'Ethiek en technologie. Moreel actorschap en subjectiviteit in een technologische cultuur', in: *Ethische Perspectieven*, 2006, 16, p. 267-289.

- 10 L. Illetterati, 'Being-for. Purposes and Functions in Artefacts and Living Beings', in: L. Illetterati & Fr. Micheline (red.), *Purposiveness. Teleology Between Nature and Mind* (Heusenstamm, Ontos Verlag, 2008), p. 135-162.
- 11 Hoewel Kant tot op de dag van vandaag veelal geen goede pers heeft in de officiële documenten van de rooms-katholieke kerk, is een aantal opmerkingen in *Caritas in Veritate* geheel conform Kants analyse. Met name dat de techniek onder het gezag van de morele verantwoordelijkheid staat (§ 70), de definitie van vrijheid als niet gelijk aan willekeur (§ 68) en de waardigheid van de mens als hoogste norm (§ 73).